

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (30) сәуір-маусым 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аязан Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэйти Стромилл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:

Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:

Кубеев Рустан Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:

Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:

Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31

FTAMP 05.31

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX Ғ. 20-30 ЖЖ.)

**А.С. Әділбаева¹ , Т.У. Жақыпова^{2*} **

¹Alikhan Bokeikhan Universiti. Қазақстан, Семей;

²Семей медициналық университеті. Қазақстан, Семей.

*Автор-корреспондент

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Әділбаева), tdzhakipova@mail.ru (Жақыпова)

Андатпа. Мақаладағы зерттеу жұмысы 1920-30 жылдары аралығындағы Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістерді зерттеуге арналған. Зерттеу барысында этнодемографиялық өзгерістердің аспектілері, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы саяси жағдайлар және оның этнодемографияға әсері мен өзгерістері, депортацияланған этностардың саяси тұрмыс жағдайы, өлкедегі этномәдени дамудың барысы мен бағыттары және Қазақстан мәдениетіндегі этностардың орны саралана қарастырылады.

XX ғасырдың 20-30 жылдар саяси оқиғалар мен науқандарға толы. Азаматтық соғыс кезінде олардың жағдайына наразылықтарға қарамастан, салықты елемеу және әскердің есебінен армияда болатын барлық азық-түлікті тәркілеу қосылды. Мақалада демографиялық процестерді зерттеу ерекшеліктері, популяция құрылымы, орналасуы мен маңызы қарастырылады. 1930 жылдардағы саяси өзгерістер Шығыс Қазақстан облысы халқының әлеуметтік-демографиялық дамуына елеулі әсер етті. Жергілікті халық саны азайды, бірақ халық санының өсуі басқа ұлттардың есебінен болды. Кең көлемді мұрағаттық материалдарға сүйене отырып, 1930 жылы Семей мен Шығыс Қазақстан облыстарына қоныс аударған халықтардың тарихы зерттелген. Зерттеуде 30-шы жылдардағы ашаршылықтың аймақ тұрғындарының демографиялық жағдайына әсері мұрағат құжаттары мен мерзімді басылымдарды, ғылыми зерттеулерді қолдану арқылы. сондай-ақ, демография ғылыми-теориялық мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, саясат, ұйым, ұлт, шекара, халық, аймақ, этнос, жер аудару, көші-қон.

МРТНИ 05.31

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ–КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

А.С. Адильбаева¹, Т.У. Джакипова^{2*}

¹Медицинский университет Семей. Казахстан, Семей;

²Alikhan Bokeikhan University. Казахстан, Семей.

*Корреспондирующий автор

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Адильбаева), tdzhakipova@mail.ru (Джакипова)

Аннотация. Данная статья посвящена изучению этнодемографических процессов в Восточном Казахстане в 20-30-е годы XX века. В работе анализируются аспекты роста и упадка этнодемографических изменений в исследованиях XX века, политическая ситуация в Казахстане через 20-30 лет и ее влияние и изменения в этнодемографии, состояние политической жизни депортированных этносов, ход и направления этнокультурного развития в регионе и роль этносов в культуре Казахстан.

20-30-е годы XX века полны политических событий и кампаний. Во время Гражданской войны ситуация усугублялась пренебрежением к налогам и конфискацией военными всего продовольствия, доступного для армии, несмотря на протесты. В статье рассматриваются особенности изучения демографических процессов, структуры населения, размещения и значения. Политические изменения 1930-х годов оказали значительное влияние на социально-демографическое развитие населения Восточно-Казахстанской области. Местное население уменьшилось, но рост населения произошел за счет других национальностей. В статье на основе обширных архивных материалов автор знакомит с историей народов, переселившихся в Семипалатинскую и Восточно-Казахстанскую области в 1930 году. Исследования демографического положения населения региона во время голода 1930-х годов были написаны с использованием архивных документов и периодических изданий, научных исследований. Также была проанализирована система понятий демографической науки, рассмотрены ее история и современное состояние, ее связь с социологией, социальной политикой.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, политика, организация, нация, граница, население, регион, этнос, депортация, миграция.

IRSTI 05.31

MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 1920-1930s

A.S. Adilbaeva¹, T.U. Dzhakipova^{2*}

¹Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey;

²Semey Medical University, Kazakhstan, Semey.

*Corresponding-author

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Adilbaeva), tdzhakipova@mail.ru, (Dzhakipova)

Abstract. The article is dealing with the study of ethnodemographic processes in East Kazakhstan in the 1920-1930s. The paper analyzes aspects of the growth and decline of ethno-demographic changes in the studies of the twentieth century, the political situation in Kazakhstan in 1920-1930s and its influence and changes in ethno-demography, the state of the political life of the deported ethnic groups, the course and directions of ethno-cultural development in the region and the role of ethnic groups in the culture of Kazakhstan.

The 1920s and 1930s were full of political events and campaigns. During the Civil War, the situation was aggravated by the neglect of taxes and the confiscation by the military of all food available to the army, despite protests. The article discusses the features of the study of demographic processes, population structure, location and significance. The political changes of the 1930s had a significant impact on the socio-demographic development of the population of the East Kazakhstan region. The local population has decreased, but the population growth has occurred at the expense of other nationalities. In the article, based on extensive archival materials, the author introduces the history of the peoples who moved to the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions in 1930. Studies of the demographic situation of the population of the region during the famine of the 1930s were written using archival documents and periodicals, scientific research. The system of concepts of demographic science was also analyzed, its history and current state, its connection with sociology and social policy were considered.

Key words: East Kazakhstan, politics, organization, nation, border, population, region, ethnic group, deportation, migration.

Кіріспе. Отандық тарихта теориялық-әдістемелік тұрғыда XX ғасырдың бірінші жартысындағы Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық процестеріне қазіргі кезеңде қызығушылық туындауда. Бұл тақырып отандық және шетелдік тарихшылар тарапынан кешенді түрде зерттелуде, бірақ біз жана әдістемелік тұрғыда, жаңаша көзқараспен зерттеуді қолға алдық. Осыған байланысты зерттеу жұмысының мынадай маңызы мен жаңалықтарын атап көрсетеміз:

- XX ғ. басындағы Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві қолданылып және қазіргі ғылыми зерттеулермен жан-жақты салыстырылып анализ жасалмақ, сонымен қатар 1920-1930 ж.ж. әлеуметтік-экономикалық және саяси даму ерекшеліктері нақтыланады және әлеуметтік-этникалық құрамның өзгеру барысы анықталады;

- ұжымдастыру мен индустрияландыру науқандарының аймақтың этнодемографиялық дамуына жаңа әсері талданды, оның тарихи маңызы ашылды, сараланды және бағаланды;

- Шығыс Қазақстан халқының демографиялық жағдайын мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылымдармен құжаттары мен ғылыми зерттеулерді салыстыра отырып ашаршылық кезіндегі демографиялық мәселелер талданды;

- мұрағаттық мәліметтер негізінде Шығыс Қазақстан облысында этникалық топтардың депортациялаудың Шығыс Қазақстан халқының дамуына әсері зерттелген.

Кеңестік жүйе тұсында Қазақстан орын алған түрлі саяси жағдайларға байланысты қоныстандырылған, депортацияланған этностардың есебінен көп ұлтты мемлекеттің біріне айналу үдерісі жүрді. Жалпы қазақ жеріне өзге ұлттардың қоныстандыру барысы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған болатын. Патша үкіметінің саясатымен қоныстандыру үдерісі қолға алынып, 1906-1914 жылдар аралығында 714 мың қоныстанушылар орналастырылған.

Кеңестік жүйенің алғашқы күнінен-ақ өзге ұлттарды қазақ жеріне қоныстандыру үдерісі үлкен қарқынмен жүргізілді. Бұл елдегі демографиялық өсімге тікелей әсер етті. Жалпы Қазақстанға өзге этностардың көшіп келуі саяси жағдайларға байланысты туындады. Индустрияландыру, ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздастыру және тағы басқа ішкі саяси науқандар мен халықаралық сыртқы жағдайларға байланысты өзге этностарды орналастыру ұлттық құрамға өзгешеліктер әкелді.

Әсіресе, саяси науқандар, ірі өндіріс орындарын салу тұсында көптеп келгендігін, осының нәтижесінде 1921-1922, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі адам сандары толыққандығын келтірген болатын. Кеңестік кезеңдегі I және II бесжылдық жоспарларды жүзеге асыру барысында Қазақстан жеріне шет аймақтардан мигранттардың келгені сөзсіз. Олардың басымы Қазақстан жерлерінде; соның ішінде Шығыс Қазақстанда тұрақтап қалды. Қазақстанда кәсіпорындардың салынуы, жұмысшылардың қатарының көбеюі, қала түріндегі поселкелердің қатарын көбейтті. Халық санының жылдан жылға көбеюі поселкелердің ұсақ қалаларға айналуына алып келді. Негізінен өнеркәсіп орындарына Ресей жерінен түрлі ұлт өкілдері жұмысқа тартылған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдістемелік негізін анықтау кезінде әлеуметтік құбылыстар мен үрдістерді зерттеу үшін бірнеше әдістер қолданылды. Тарих ғылымындағы мәселені зерттеу мұрағаттық құжаттармен қатар, мерзімді басылым материалдары, ғылыми зерттеулер материалдарын салыстыру, саралау арқылы нақты фактілер мен дәлелдерді салыстыруға бағытталды. Сонымен қатар, зерттеуде талдау және жалпылау, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық білім, модельдеу және типизациялау сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанулық, тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Негізінде тақырыптың теориялық негіздері мен зерттеу әдістемесі қарастырылады. Баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттары мен зерттеу материалдарын салыстырмалы зерттеу әдісі тарихи оқиғаларды немесе саяси жағдайларды көрсету кезінде кеңінен қолданылды.

Қазақстандағы этнодемография мәселесін ашуда кеңестік жүйе тұсындағы зерттеулерді қарастыру маңызды. Жалпы көші-қон мәселесі А.Н. Алексеенко (Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.), М.Х. Асылбеков пен А.Б. Галиев (Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.), Ф.Н. Базанова (Базанова Ф.Н. Формирование национального состава населения Казахстана в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства // Вестник АН КазССР. 1979. №1.) және т.б. еңбектерінде Қазақстандағы этнодемографиялық процестерді анықтайтын кейбір статистикалық және архивтік көлемді материалдар енгізілген.

Қазақстандағы осы кезең аралығында этнодемографиялық процестер, халықтың жастық, жыныстық, ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер тұрғысы демографиялық мәселелерді қарастырған ғалымдар М.Х. Асылбеков пен А.И. Құдайбергенованың еңбектерінде орын тапты. Авторлар көрсетілген

жылдар аралығында шеттен республикаға өзге этностардың келу барысын, оның Қазақстан демографиясына тигізген әсері мен өзгерістерін, соның әсерінен этнодемографиялық даму үрдістерін талдауға алады. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқының сан-салалы өзгерістеріне әсер еткен саяси оқиғаларға, жағдайларға тоқталады.

Зерттеу нәтижелері. XX ғ. 20-30 ж.ж. Кеңестік саясат нәтижесінде жүргізілген саяси оқиғаларға, науқандарға толы. Азамат соғысы тұсында салықты салғыртпен алмастырып, осыдан туындаған қарсылықтарға қарамастан армияның есебіне шаруаның қолындағы бар азығын тартып алу, олардың жағдайын әбден қиындатқан болатын. Халық арасында ірілі-ұсақты толқулар белең алып, үкіметтің саясатына қарсылық танытқандардың қатарында тек қазақ шаруалары ғана емес, өзге этнос өкілдері де болды. Олар салғыртты өнімдей беруге наразылық танытты. 1921 жылы салғыртқа қарсылық Қостанай, Семей және Ақмола өңірлерінде бой көтерді .

1920 ж. 26 тамызда В.И. Ленин мен М.И. Калининнің қол қойған «Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» декрет бойынша Семей облысына Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы уездері кірді (Образование КазАССР, 1957: 251-252). Декретте көрсетілгендей, Омбы уезінің нақты Қазақ және Сібір бөлігіндегі шекарасын айқындау Қазақ революциялық және Сібір революциялық комитетінің келісімімен шешілетін болды және осы екі облыстарда түпкілікті басшылық орнағанша уақытша Сібір ревкомында қалатын болды. Бірақ Ақмола мен Семей облыстары 1921 жылдың бірінші жартысына дейін Сібір ревкомына қараған еді. Аталған екі облыстарды Қазақ өлкесіне қайтару жайы бірнеше рет қарастырылды (Смағұлова, 2019: 52).

1920 жылы жүргізілген Бүкілресейлік санақ материалдарына сүйенсек, Қазақ АКСР-да 38 өзге ұлт өкілдері өмір сүрді. Солардың арасындағы сан жағынан неміс ұлт өкілдерінің басым болғандығы көрінеді. Қазақстанға келген 62 760 неміс ұлты 8 аймаққа орналастырылған. Солардың арасында Ақмола облысына 22 348 адам (35,6%), Семей облысына 7 837 адам (12,5%), Қостанай облысына 16 471 адам (26,2%), Орынбор губерниясында 12 988 (20,7%), Ақтөбе облысына 2 233 (3,6%), Орал облысына 820 (1,3%), Торғайға 9,0 (0,0), Бөкей ордасына 54,0 (0,1%) орналасқан екен (Бургарт, Алексеенко, 2020: 17).

Кеңес өкіметі орнаған кезден бастап, яғни 1917 жылдан 1926 жылға дейінгі аралықта көші-қон процесінде саябырлау кезеңі басталды. Үкімет Қазақстанға өз бетінше келушілердің легін тоқтатты. Сөйтіп, кеңестік билік өз бетімен келуге тосқауыл қойды. Дегенмен бір уақыттарда түрлі себептермен Шығыс Түркістанға босып кеткен босқын қазақтардың өзі 1920 жылдары қазақ жеріне қайта орала бастаған. Шығыс Қазақстанның бір Зайсан уезінің өзіне 1,5 мың отбасы қайтып оралған (Базанова Ф.Н., 1979: 59).

1920 жылдың 28 тамызындағы Бүкілресейлік санақ санына сүйенсек, Семей губерниясында 1 125040 адам , оның 598 077-і еркек, 526 963-і әйел болған. Оның ішінде ауылды жерде 1 028521 адам мекендесе, қалалы жерде 96519 адам қалада тұрды (Труды ЦСУ, 1921: 15-17).

Кеңестер Одағы халық шаруашылығын қалпына келтіруде ең бірінші кезекте ауылшаруашылығын қалпына келтірудің маңыздылығын түсінді. Азық-түлікпен қамтамасыз ете отырып, өнеркәсіп орындарын дамытуға, көтеруге болатындығын кезекті съездерінде нақты көтеріп, оның негізгі бағыттарын анықтаған болатын. «Әскери коммунизм» жылдарында қабылданған салғыртты енді салықпен алмастыру мәселесі 1921 жылдың 15 наурызында өткен РК(б)П-нің X съезінде шешіліп, жаңа экономикалық саясатқа көшудің негіздері нақтыланған болатын.

Жаңа экономикалық саясатқа көшу барысында Қазақстанның жалпы жер көлемі 1 941 109 шаршы шақырымға дейін созылып, оның қарамағына 7 губерния мен 2 ірі уезд қарады. Республикада ауылшаруашылығы басым болып, халық негізінен мал мен егіншілікпен айналысты. 1923 ж. жасалған экономикалық шолу бойынша 1920 ж. республикада халықтың 20%-і егіншілікпен, 19%-і жартылай егіншілікпен, 61%-ы малшаруашылығымен айналысқан (Смағұлова, 2011: 432).

Азамат соғысынан кейінгі кезеңде салғыртты салықпен алмастыру процесі жүзеге асырылды. Себебі ел арасында шаруалардың наразылықтары туындап, үкімет тарапынан азық-түлікті күштеп алу, қарсылық танытқан кездерде әдіс-шаралар қолдану орын алды. Қазақ жеріне

келіп қоныстанған өзге ұлттар арасында да үкіметтің бұл саясатына қарсы шыққандар табылды. Әсіресе, қазақ жеріне келіп, әбден орнығып, шаруашылықтарда еңбек еткен орыс, украин, белорус шаруалары салғырттай өнімдерін беруге қарсылық көрсеткен. Бұларға ақгвардия қатарында болғандардың әсері тиген. Мәселен, Орынбор губерниясының Қостанай уезінде орыс шаруалары көтеріліп, кейін бұл толқу Қарауыл, Святогорск, Петропавловск поселкелерінде жалғасын тапқан. Көтерілісшілер қолдарына бар қару-жарақтарын алып, аша, айырлармен қаруланып бес болысты басып алған. Бұл көтерілісті А. Сапожников басқарған, бірақ шаруалардың 170-і қолға түсіп, жазаланған (ҚР ПА, 141: 2-4).

1921 жылы Семей губерниясынан 271 887 адамның Алтай губерниясына қосылып кеткендігін келтіреді. Жалпы 1917-1920 жж. оның көрсетуінше, Семей губерниясында 1917 ж. қала халқы 100 пайыз болса, ал 1920 ж. 134,4 пайызға өскен. Ауыл тұрғындары 1917 ж. 100 пайыз болып, ал 1920 ж. керісінше 76,2 пайызға төмендеген. Сөйтіп, Семей губерниясындағы халық саны - 20,1%-ке азайған (Алексеенко, 1993: 5-6).

Зерттеліп отырған Шығыс Қазақстан аумағында қала халқының өсуі байқалады. Негізінен Қазан төңкерісінен кейін Семей губерниясында Семей қаласынан басқа Өскемен, Павлодар, Зайсан, Қарқаралы сияқты уездік орталықтар мен уездік емес Көкпекті қаласы болған. 1920 жылы бәрін қосқанда 15792 адамы бар қала түріндегі Риддер, Зырян сияқты поселкелер бой көтерді (Алексеенко, 1993: 6).

Дегенмен 1921-1922 жылдардағы ашаршылық республикаға үлкен қайғы-қасірет әкелді. Қазақ Орталық статистикалық Басқармасы ҚКСР далалық өлкесіндегі ашаршылықтың болуының себебін 1918-1919 жылдардағы Азамат соғысынан кейінгі шаруашылықтың күйреуі, бандитшілдіктің шығуынан деп тұжырымдады (Смағұлова, 2019: 63).

Ғылыми айналымдағы зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстан территориясында болған 1920-1930 жж. ашаршылық жөнінде түрлі пікірлер бар. Мысалы, Н.И. Мардаровский аштықтың шығуына өлкеде болған қуаншылық әсер етті десе, ал сол кездерде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы болған, аштықты ауыздықтауда үндеу жариялап, өзі басшылық еткен С. Меңдешев 1918-1920 жылдары болған Азамат соғысы, қуаншылық, жұт себепші болды деп тұжырымдаған (Мардаровский, 1922:10-11). Ғалымдар Г.Ф. Дахшлейгер мен К. Нүрпейіс те ашаршылық қасіретін ашып көрсетуге тырысты. Г.Ф. Дахшлейгер ашаршылықтан жүздеген мың адамдар ашыққандығын, әсіресе оған көшпелі аудандар іліккендігін, жем-шөптің жоқтығынан малдардың қырылғандығын айта келе, аштықпен күресуде өте ауыр жағдайда жүргізілгендігін келтіреді (Дахшлейгер, 2015: 152-153). Ал К. Нүрпейіс: «Аштық пен жалаңаштық, эпидемия, емдеу мекемелерінің жетіспеушілігі аурулардың өлім-жітімге ұшырауын көбейтті», - деп жазады.

Ауыр жағдай туындаған кезде Семей мен Ақмола губерниясынан әжептәуір астық жиналды. Алайда бұлардың бәрі партия және кеңес ұйымдарының қатаң бақылауында болып, ашыққан қазақ губернияларына емес, ашығып жатқан Ресейге көмек ретінде жіберілді. Батыс губерниялардағы аштыққа шыдамаған шаруа-қоныстанушылар өздерінің келген жерлері Украинаға, аштықтан аман деген өлкелерге, Түркістанға қарай босып кете бастады.

Өз еріктерімен көшіп-қонуды тоқтатпақ болған үкіметтің тыйымына ешкім де құлақ аспады. Ақмола мен Семей губерниялары аштық өңіріне енгізілмегендіктен тамақ іздегендердің басымы осы өлкеге қарай ағылды. Аштықты жылдардың алдында яғни 1920 ж. Семей губерниясында 101 331 қала тұрғыны болса, аштықтан кейін 121 851 адамға, пайызбен көрсетсек, 20,3%-ке өскен. Керісінше бұл жылдар аралығында ауыл тұрғындарында сәл азаю үдерісі жүрді. Мәселен, 1920 жылы ауыл халқы 946473 адам болса, ал 1923 жылы 937056-ға түсіп кеткен, яғни 1,0-ға азайды.

Қазақстанның ішкі өңірінен босып келуінің нәтижесінде, губерния халқы 1,1 пайызға көбейді. Нақты санмен көрсетсек, 1920 жылы 1 047804 болған губерния халқы, 1923 жылы 1058907-ге жетті.

1920-1924 жылдардағы Қазақстан халқының динамикасына тоқталсақ, ішкі миграцияның есебінен Семей губерниясының халқы 21 мың (3,7%) адамға көбейген. Бұл 1920 жылы губернияда 565972 адамның 1924 жылы 605802 адамға өскендігін білдіреді (Алексеенко, 1993: 10-11).

Бұл жерде біз, ашаршылық жылдары Семей губерниясы аштық нәубетіне ілікпеді деп айта алмаймыз. Зерттеулерге сүйенсек, ашаршылық жылдары Семей мен Ақмола губерниялары Батыс өңіріне қарағанда қатты аштық тырнағына іліккен жоқ. Сол кездерде Семей губерниясына Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері қараған болатын.

Семей мен Ақтөбе губерниялары да ашаршылықтың алғашқы күнінен бастап, басқа губерниялардан босып келгендерге көмек қолын созды. Төтенше комиссияның 1921 ж. 6 тамызындағы отырысында Семей мен Ақмолада аштарға көмек қолын созу, губерниядағы барлық ұйымдарды көмек жұмыстарына жұмылдыру, аштар үшін жылу жинау мен оны ашыққандарға үлестіру міндеттері жүктелді (Смағұлова, 2019: 213).

Ашыққандар осы екі губернияға қарай шұбырды. Босқындардың Семей губерниясына келуі 1921 жылдың шілдесінде басталды, 1922 жылдың 1 қаңтарына дейін губернияға 14198 босқын келген. Бұларды көбі санитарлық поездармен жетсе, көпшілігі жаяу-жалпы шұбырған. Күннің қатты суығынан, киімдердің жұқалығынан, азықтың жоқтығынан босқындардың көбі жолда қырылды. Ашыққандардың басымы көп жағдайларда қалалы мекендерге қарай шұбырды. Тамақтанатын асханалар, базарлар, дүкендердің жанында топ-топ болып, қайыр тілегендерден аяқ алып жүру мүмкін емес еді.

Архив деректеріне сүйенсек, Семей қаласы бұл босқындарды қабылдауға дайын емес еді. Дегенмен аш шұбырғандарға бір уақыт ыстық тамақ берілді. Бастапқы кездерде 500 босқын адам тамақтандырылса, уақыт өте келе оның қатары азая түсті, оның өзіндік себебі бар еді. Губерния тұрғындарынан жиналған азық-түлік Орынборға жіберілген болатын (ҚР ОМА, 320: 55).

Семей губерниясынан ет, астық және басқа тауарлар Повольже, Башқұртстанға жіберілген. Мәселен, 1922 ж. қаңтарында Семейден 225 вагон азық-түлік Саратов, Самара, Қазан, Мәскеу қалаларына жіберілген. Мәскеуге 170 вагон жөнелтілді (ҚР ОМА, 224: 101-103).

Бұл босқындардың арасында Украина, Ресейден келгендер көп болған. Оларды орналастыру мәселесі қолға алынды. Губерния шекарасы маңына босып келгендер сол араға орналастырыла бастады.

Немістер 1921-1922 жылдары аштыққа ұшырай қоймаған Ақмола мен Семей өңіріне қоныстандырылған. Аштықтың алдындағы және аштықтан кейінгі жылдардағы қала халқының санының босқындардың есебінен көбейіп, көпшілігі сол жерлерде тұрақтап қалған. Оны 1897, 1920, 1923, 1926 жылдардағы халық санағынан бірден байқауға болады.

Кесте №1. Халық санақтары бойынша Шығыс Қазақстанның қала халқының саны.

Қалалар	1897 ж.	1920 ж.	1923 ж.	1926 ж.
Семей	26,2	44,6	54,4	57,0
Өскемен	8,7	17,2	19,1	14,0
Зайсан	4,4	4,3	5,1	8,2
Қарқаралы	4,5	3,9	4,3	5,5
Павлодар	7,7	14,3	19,1	18,0

Бұған Риддер, Зырян қалаларыдағы халықтардың саны енгізілмеген. Басқа өңірлерге қарағанда Шығыс Қазақстандағы қалалардың санының тез өскенін байқауға болады. Мәселен, 1920-1923 жылы халық санының өсуі 15%-ке жеткен (Асылбеков, Галиев, 1991: 57-59).

1923 жылғы санаққа сүйенсек, Қазақ АКСР-гі жалпы саны 3 801 521 ғана адам болған, олардың ішінде 446 323-і өзге ұлт өкілдері еді (Харламович, 1924: 65-66).

1923 жылы Семей өңірінде 15 822 татарлар, 68 573 орыстар, 7849 немістер, 916 поляктар, 475 еврей, 779 венгр және 8714 басқа да аз ұлт өкілдері өмір сүрген (ҚР ПА, 139: 52).

1926 жылғы желтоқсандағы Бүкілодақтық санақ нәтижесіне сүйенсек, Қазақстандағы халықтың жалпы саны 6. 229,9 адам болып, оның ішінде 3.627,6-сы жергілікті қазақтарды құраған (58,2%). Орыстардың саны 1.274,0-ге жетіп, 20,5%-ті құраса, ал өлкедегі украиндықтар 860,2-ге жетіп, халықтың 13,8 процентін, немістердің саны 58,700-ге жетіп, 0,9%-ы құраған. Сонымен қатар бұлардан да басқа аз ұлттар 408,5%-ға жетіп, 6,6% болған (Санақ мәліметі, 1928: 15-46).

1897 ж. мен 1926 ж. екі халық санағына сүйенсек, Қазақстанға өзге ұлт өкілдерінің келуінің өскенін байқауға болады. Қазақтар 234,8 мың адамға (107%), орыстар 820,7 мың адамға (281%),

өзге ұлттар 993,1 мың адамаға (430%) көбейген екен. Бұдан республика халқының 2048,6 мың адамға көбейіп, 149%-ті құрағандығын көреміз, яғни өсім 1,5 есеге толыққан. Ал қазақтардың үлес салмағы 23,3-ке кемісе, ал орыстардыкі керісінше 9,6-ға, өзге ұлттар 13,7-ге артқан (Асылбеков, Галиев, 1991: 43). Бұлай болуының басты себебі, Ресейде болған Азамат соғысы және 1921-1922 ж.ж. ашаршылық әсерінен өзгеріске ұшырады.

1920-1927 ж.ж. қазақ халқының өсу үдерісі 34,2%-ға, ал орыс және өзге ұлттар 14,3% -ға ғана өскен, 25,0%-ға ғана өскен (ШҚО ҚЗТҚО, 152: 210).

Семей губерниясына қарасты ұлттардың санын төмендегі кестеден көруге болады. Губерния бойынша қазақтар 58,1% болса, өзге ұлттар 41,9%-ы құрады. Алты уездердегі ұлттардың пайыздық мөлшерін төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте №2.

Уездер	Павлодар		Қарқаралы		Семей		Өскемен		Бұқтырма		Зайсан		Губ. бойынша	
	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге
1926	57,9	42,1	98,4	1,6	51,6	48,4	29,3	70,7	45,2	54,8	81,2	18,8	58,1	41,9
%%														

Кестеден байқағанымыздай, уездердегі қазақтардың пайыздық мөлшері біркелкі емес. Өзге ұлттардың ұлттық құрамына тоқталсақ, орыстар Өскемен уезінде 35,6%-ын, Семей уезінде 26,4%-ы, ал Бұқтарма уезінде 21,8%-ы құраған. Павлодар уезіне украиндықтар 48,6% болып, уезд халқының 25%-ін құраған екен.

Павлодар уезінде 36,6% белорустар, 58,1% немістер мекендесе, ал Семей уезінде 25%-тей белоурстар, 38,8% татарлар және 32,2% немістер орныққан. Бұл мәліметтер Семей губерниясының 1925-1926 жылға арналған жылнамасынан алынды.

Семей губерниясына орыстардың келуі патша үкіметінің қоныстандыру саясатына жүргізіле бастаған кезде, яғни 1891 жылдан басталып, 1917 жылға дейін жалғасты. Алғашқы келгендер орыстар Өскемен уезіне, кейінгілері басқа уездерге шашыраңқы орналастырыла бастады. Алғашқы бес жылдың ішінде жыл сайын 2,5% өзге ұлттарды, 1,28% қазақтарды орналастыруға болатын еді. Есеп бойынша 1932 жылы өзге ұлттар 10-11%-ы, ал қазақтар 7-8%-ы құрайды деген болжам жасалды. Халықтардың өсуі сондай қарқынды болмаса да, губерниядағы ауылшаруашылығын көтеруде олардың маңызы зор болды.

1926 ж. есепке сүйенсек, губерния аудандарындағы қазақтар мен өзге ұлттардың ішінде орыстардың пайыздары бірдей болды. Ал 1927 ж. есепте, губернияда 708 984 қазақ, 519 346 орыс ұлт өкілдері барлығы келтіріледі (ШҚО ҚЗТҚО, 152: 219).

1925-1926 ж.ж. жалпы Қазақстанда 407-і болыстық болса, Семей губерниясында 39 қазақ, 30 орыс, 7 казак және 5 аралас, барлығы 81 болыстық болды (ҚР ПА, 141: 14).

1926 жылғы ҚССР-дің ұлттық құрамы бойынша Семей губерниясының 6 уезінде жергілікті қазақтар мен орыстардан украин, татар, неміс, мордва, белорус, еврей, поляк және басқа аз ұлт өкілдері мекендеді. Оны төмендегі кестеден көруге болады:

Кесте №3.

Уездер	Украин	татар	неміс	еврей	поляк
Семей	19427	9658	899	351	402
Павлодар	40812	1642	6738	34	102
Зайсан	626	1203	5	5	10
Қарқаралы	853	454	5	-	15
Бұқтырма	536	322	-	-	-
Өскемен	10931	1300	771	33	66

Бұл уездерде белорустан 544, мордвалардан 239 адам өмір сүрді (ҚРПА, 141: 1).

А.Н. Алексеенконың зерттеуіне сүйенсек, 1926 жылы Шығыс Қазақстанда өзге ұлттардан барлығы 1034 мың адам болса, оның 551 мыңы қазақ, 357 мыңы орыс, 85 мыңы украин, 13 мыңы неміс, 28 мыңы басқа аз ұлт өкілдерінен еді (Алексеенко, 1993: 22).

1926 жылғы халық санағының дерегінше, Семей облысындағы Семей, Бұқтырма, Зайсан, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен уездеріне орналастырылған. Жалпы Семей губерниясында қазақтардан басқа өзге 190 этнос өкілдері мекендеген. Жергілікті қазақтардан басқа бұл ұлттардың арасында орыстар – 398 657, украиндар – 140 233, белорустар – 9644, поляктар – 759, чехтар мен словактар – 35, серб – 8, болгар – 1731, латыш – 440, литвалдар – 70, немістер – 11 859, ағылшындар – 3, шведтер – 3, молдовандар – 102, мордвалар – 4790, шуваштар – 538, татарлар – 18 765, бұхарлықтар – 182, қырғыздар – 2517, сығандар – 361, корейліктер – 27, шеркестер – 21, қытайлықтар – 71 болды. Барлығын қосқанда өлкеде 1 309 857 адам шоғырланды. Сонымен қатар санақ мәліметінше, губернияда 329 шетелдік азаматтар тіркелді.

Осы ұлт өкілдерінің 63,628-і және шетелдіктердің 110-ы Семей қаласында тұрған. Ал қалған 1 189 478 ұлт өкілдері мен 86-ы шетелдік азаматтар ауылды жерлерді мекендеді (Всесоюзная перепись населения, 1928: 28-22).

1926 жылғы халық санағының мәліметінше неміс этносы Шығыс Қазақстанда 11859 адам болып, бұл 23,2 процентті, губерниядағы халықтың 0,90 пайызын құрады (Краснобаева, 2004: 17-21).

Негізінде Шығыс Қазақстан территориясында XX ғасырдың басынан бес неміс поселкесі болған. Олардың төртеуі Змеиногор уезінде (қазіргі Шемонаиха ауданы), ал біреуі Өскемен уезіндегі Екатериновка поселкесі еді. Осы Екатериновка поселкесіне XX ғасырдың басында Вайскербер, Фрай, Штанг, Николаус, Пфо және т.б. католик дініндегі неміс отбасылары қоныстанған. Неміс отбасылары бастапқы орналасқан жерінен ауа райының қолайсыздығына байланысты көшуге мәжбүр болды.

Шығыс Қазақстанға орналасқан немістердің басымы лютерандар болды. Осы жердегі немістердің Кенигово (Кенюхово) колониясының атауы ағылшындардың кенішінде қызмет еткен неміс инженері Отто Кенигтің атымен байланысты. Ол Алтай округінің Бас басқармасымен 1902 жылы 20 наурызда келісімшартқа отырып, Том губерниясының Змеиногор уезіне қарасты Александровск болысына жақын Сугат селосының маңынан ауылшаруашылығына пайдалануға жерді жалға алды. Бастапқыда жалға 6 жылға алынып, кейіннен ұзартылды. Жалданған жер Кенигтің атымен аталып, бұл жерлерге неміс ұлттар өкілдері қоныстанды.

Семей уезінде Пруггер отбасы Семей уезінің Матвеевка селосына келіп қоныстана бастады. Бұдан кейін де бірнеше неміс отбасылары көшіп келіп осы жерлерге тұрақтанды. Шемонаиха селосының солтүстік-батысында үш неміс селолары қалыптасты (Бургарт, 1999: 17-19).

XX ғ. 20 жылдары неміс колонияларында шаруашылық жүйесін ретке келтіру іс-шаралары жүргізілді. Ауылшаруашылық басқармасы поселкелердің жерге орналастыру жұмыстарын қолға алды. 1923-1925 жж. Семей уезі Шемонаиха болысының Кенигов селосында жерді пайдалану мен жерге орналастыруды реттеу ұйымдастырылды. 1923 жылы осы жерлерге топограф Глушков осы жердің геодезиялық контурын жасады (Бургарт, 1999: 25).

20-шы жылдардың соңында Шығыс Қазақстан территориясында қоныстанған бес неміс поселкелерінің 5 мыңдай десятин жері болды. Осы поселкелерде қанша неміс өкілдері тұрғандығын 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ барысы арқылы білуге болады. Мәселен, Америка селосында – 109 адам, Дубрьда – 244 адам, Горкуновода – 196, Герасимовск селосында – 165 адам, Екатериновскде – 76 адам, Пороченск – 88 адам, Пруггерово – 75 адам, Зеленое селосында – 401 адам, Чудовск селосында – 213 адам, ал Сухая Балка селосында – 280 адам тұрған екен.

Жалпы, осы 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ мәліметіне сүйенсек Шығыс Қазақстан облысында 1732 немістер мекендеген. Бұлардың басымы селолық жерлерде, тек 18-і ғана Өскемен қаласында тұрған екен. Өскемен уезінде – 984, Семей уезінде – 615, Зайсан уезінде – 86, Бұқтарма уезінде – 47 неміс ұлт өкілдері қоныстанған (Алексеев, 1994: 7).

Өзге ұлт өкілдерінен Семей губерниялық партия ұйымында немістерден коммунистік партия қатарындағы 15 мүшесінің 3-уі әйелдер болды, бұлардың 10-ы нақты мүшесі болса, олардың 2-уі әйел еді. 5 мүшелікке кандидаттардың 1-і әйел азаматы еді (ҚР ПА, 141: 179).

Партия қатарындағы немістер Семей губерниялық атқару комитетінің ұйымдастырған арнайы дайындығынан өтіп, партиялық жұмысқа тартылды. Жалпы Семей губерниясының 1927 ж. 1 қаңтарындағы есебіне сүйенсек, партия қатарындағы 5071-дің 3136-ы мүшесі, ал 1935-і партияға

кандидат болды. Бұларды ұлт өкілдеріне бөліп көрсетсек, 1454-і қазақтар, 2624-і орыс, 551-і украин, 112-і татар, 19-ы неміс, 147-і белорусс, 28-і поляк, 23-і мордва, 17-і еврей, 27-і латыш болды (ҚР ПА, 141: 14-18).

1927 жылы КСРО одақтас республикаларды әкімшілік-аймақтық аудандарға қайта бөлу жұмыстарды пәрменді түрде жүргізіле бастады. Семей облысына сол кезде 23 аудан қарады (Справочник, 1959: 176). Бұл әкімшілік-аймақтық аудандарға қайта бөлу ұлт құрамының өзгерісіне де әсер етті. Ұлттық өзгеріске сонымен қатар үкіметтің қабылдап отырған түрлі қаулы-қарарлары, жарлық-бұйрықтарының да әсері болған еді.

Кеңес үкіметінің 30-шы жылдары болған түрлі науқандар, саяси оқиғалар демография саласына үлкен өзгерістер әкелді. Жаппай саяси депортациялаудың нәтижесінде Қазақстанға жер аударып әкелінген өзге этностардың қатары көбейді. Шығыс Қазақстанда да жергілікті ұлт өкілдерінің қатарына өзге этностар қосылды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарының соңында Кеңес өкіметі бірнеше ірі саяси науқандарды жүзеге асыруға кірісті. Әкімшілік-территориялық бөлініс, мемлекеттік-құқықтық мәртебесі, экономикалық еркіндік дәрежесі, мәдени қамтамасыз ету және халықтардың тілдік идентификациясы жаңа кеңестік қоғамның негізгі қызметіне айналды. Елдің әкімшілік-аумақтық картасын қайта құру социализм құрылысына бағытталған ірі әлеуметтік-экономикалық құрылымдармен, оның ішінде индустрияландырумен және урбанизациямен, халықтың әлеуметтік құрамының түбегейлі өзгерістерімен, көші-қон көлемімен, жерге орналастырумен және т.б. байланысты болды. Соның ішіндегі міндеттердің бірі шаруашылық әлеуеті, халықтың этномәдени құрамы, табиғи, кадрлық, әлеуметтік ресурстары мен мүмкіндіктері бойынша ерекшеленетін өңірлердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейлерін теңестіру еді.

Ішкі саяси іс-шаралардың жиынтығы әлемге жан-жақты алаңдатудың жалғыз дұрыс үлгісін білдіретін, сапалы жаңа этносаралық және конфессияаралық гомогенді әлеуметтік қоғамды қалыптастыруға бағытталған. Этникалық аумақтық регламенттеу принципін жүзеге асыру халықтың мөлшері, саны мен тығыздығы, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері мен ұлттық-аумақтық құрылымдардың басқа да өлшемдерінің елеулі айырмашылықтарына алып келді.

Саяси науқандардың ішінде тәркілеу мен ұжымдастыру процестерін жүргізу арқылы бұрынғы тап өкілдерін біріншіден, биліктен аластату болса, екіншіден, қолдарындағы байлықтарын тартып алып, өздерін жер аудару арқылы жазалау болатын.

Ірі байларды тәркілеу мәселесі 1927 жылдың 15-23 қарашасы аралығында болған Қазақстан өлкелік партиялық 6-шы конференциясында талқыланып, «ірі байлардың малдары мен заттарының жартысын алу» турасында шешім қабылданған еді. Осы жылдың желтоқсанында ірі байларды тәркілеу жобасын жасауға қатысты арнайы комиссия құрылды. Қазақ өлкелік комитеті бюросында қаралып, нақтыланғаннан кейін БОАК-і пен БК(б)П ОК-нің шешімімен бекітілді.

1928 жылы 27 тамызда ОАК мен ХКК-нің «Бай шаруашылықтарды тәркілеу» турасында қаулысы жарық көрді. Тәркілеу ісі республиканың Адай округінен және бұрынғы Жетісу мен Сырдария губернияларының мақта өсіретін аудандарынан басқа аудандарының бәрінде жүргізілетін болды. Шаруашылықтары тәркіленуге тиіс ірі жартылай феодал-байларға көшпелі аудандарда 400-ден артық (ірі малға шаққанда) малы бар, жартылай көшпелі аудандар 300-ден артық, ал қалған аудандарда 150-ден аса малы бар адамдар жатқызылды. Сонымен қатар бұрынғы сұлтандар, болыстар тағы сол сияқтылар мал-мүлкі тәркіленіп, көшірілуге тиіс болды (Қазақ ССР тарихы, 428 б.).

Кеңестер Одағының қолға алған саяси науқанының бірі – ұжымдастыру екендігі тарихтан мәлім. Орта Азия мемлекеттері, Қазақстан және Сібір халықтарының жартылай көшпелі өмірден отырықшылыққа көшіру барысы қарқынды түрде қолға алынып, күш көрсету арқылы жүзеге асырылды. Қазақстан мен Орта Азия республикаларына бір кездерде Украина, Орталық–Қаратопырақ аудандарынан, Солтүстік Кавказ, Төменгі және Орталық Повольжеге келіп қоныстанған 2 млн. астам өзге ұлт шаруалары белсенді түрде ұжымдастыру барысына қарсылық танытып, бұрынғы жерлеріне көшіп кеткен (Аманжолова, 2014: 30).

Ауылшаруашылығын ұжымдастыру үдерісіне Мәскеу, Орехово-Зуево, Харьков, Донецкіден білікті мамандар мен жұмысшылар жіберілген. Жиырма бес мыңшылар Қазақстанға

колхоз құруға, жеке меншік шаруаларға егіс пен орақта жәрдем көрсету жөнінде үлкен жұмыстар жүргізген (ҚазақССР тарихы.,1981:452б.). Бұлардың басымы келген жерлерінде тұрақтап қалды. Қазақстанға келгендердің 800-і колхоздарда жұмыс істеуге ниет білдірген. Бірақ бұлардың 200-і ғана үш айлық сынаққа төтеп бере алды, оның өз себебі бар еді. Бұлардың басымы құюшылар, сүргілеушілер, токарьлар және монтерлер, слесарлар, тоқушылар және құрылысшылар болып, бұрынғы жұмыстарынан жоғары жалақы алып келген еді. Ал бұл жерде барлығы 12-50 рубль ғана алып, бұл отбасыларын асырауға жетпеді. Колхоз, совхоз құруға келгендердің қарқыны бірден басылып, үкіметке қарсылық білдіре бастады. Жоғары орындарға наразылық хаттарын жолдап жатты (Гноевых, 1979: 72-73).

1928 жылдың қаңтарында Семей губерниясы жойылып, оның орнына Семей округі құрылды. Семей округіне Жарма, Зайсан, Зырян, Катонқарағай, Күршім, Марқакөл, Риддер, Самар, Тарбағатай, Ұлан, Үлбі, Өскемен, Шыңғыстай, Шемонайха аудандары енді.

Семей облысына қоныстанатындарды есепке алу мәселесі көтерілді. Павлодар округіне 1929-30 жж. – 1000, 1930-31 жж. – 1200, 1931-32 жж.-1500, 1932-33 жж. – 2014 адамды, барлығы 5714 қоныстандырушыларды қабылдау жоспарланып қойылды. Бұған әр жылы арнайы қоныстандыру қоры мен орналастырылатын жерлері де айқындалды (ШҚО ҚЗТҚО, 153:1)

Арнайы қордың құзырында қоныстанушыларды жерге орналастыру мәселесі тұрды. Мәселен, Баянауыл ауданына келген қоныстанушылардан колхоз құру және қордан қажетті мөлшерде қаражат бөлу жоспарланды (ШҚО ҚЗТҚО, 153:2).

Павлодар, Баянауыл, Ертіс және Вознесенскіде келушілердің қоныстандыру пункттерін ашу көзделінді. Мұнда Павлодар мен Барнауылда жаңа аялдау пункттерін салуды, ал Вознесенскіде ғимаратты жалға алу, Ертіс ауданында бұрындары Қоныстандыру басқармасына тиесілі болған ғимаратқа орналастыру жоспарланды (ШҚО ҚЗТҚО, 153: 7).

1929 жылы КАКСР-ның Егіншілік халкомының келісімімен қоныстандыру Басқармасының осы жылдың тамыз айындағы, Семей округтік атқару комитетінің 7 қыркүйектегі қаулыларымен Округтік Егіншілік Басқармасының Қоныстандыру бөлімі 1925 жылдың 14 қыркүйегінен ерікті қоныстанушыларға қатысты есеп жүргізіле бастады.

Ең алғашқы жоспар бойынша ерікті қоныстанушылардың есебін 1929 жылдың 1 қазанына дейін жүргізілуге тиіс еді. Алайда округтегі аудандық атқару комитеттері мен ауыл кеңестерінің астық дайындау, астық жинау, кейбір аудандарда ағаш дайындау, сондай-ақ, ерікті қоныстанушылар арасында тап жауларын табу жұмыстары қолға алынғандықтан, есеп жүргізу барысы кештетілді. Тек 1930 жылдың қаңтарының ортасынан бастап 8 аудандағы ерікті қоныстанушылар туралы мәлімет алуға мүмкіншілік туды.

Семей округінің 15 ауданына 1925 жылдың 14 желтоқсанына дейін 1929 жылдың 1 қаңтарына дейін 1926, ал 1929 жылы 3734 ерікті қоныстанушылардың отбасы келген екен. Пайызбен бөліп көрсетсек, 1925 жылы 18,9% ал 1929 жылы 64,9% болды.

Семей округіне 1929 жылы келген ерікті қоныстанушылардың арасында 47-і қызыл әскерлер, 316-ы кедейлер, 133-і орташалар, 101-бай құлақтар (кулак), ал 311-і анықталмаған еді (ШҚО ҚЗТҚО,74: 2-5).

1930 жылы 15 қаңтарда Семей өлкелік әкімшілік бөлімінде болған мәжілісте өңірге ерікті түрде қоныстанушылардың келуі мәселесі қаралды. Мәжіліс барысында ерікті түрде қоныстануға тыйым салынғанымен де Семей округіне 1929 жылы 1 қаңтарына дейін 11615 адамның келгендігі, бұл 42,3 пайызды құрағандығы айтылды. Қаңтар айының соңында пайыздық көрсеткіш 57,7-ке дейін көтерілген. Келгендердің 70 пайызы аграрлық аудандардан емес, Сібір мен Таяу Шығыстан болатын. Дегенмен өз еріктерімен қоныстанушылардың ұлттық және әлеуметтік тобы туралы білу мүмкін емес еді. Осы мәселеге орай мәжіліс барысында тек қызыләскерлер мен қызыл партизандардың отбасын, кедейлер мен орта тап өкілдерін ғана орналастыру жөнінде қаулы қабылданды (ШҚО ҚЗТҚО, 153: 3).

XX ғасырдың 20 жылдарында істі болып сотталғандардың еңбегі өздерінің жазасын өтеп жүрген түрмелерде ғана қолданылып келсе, ал бірінші бесжылдықтан кейін ірі халық шаруашылықтың міндетін шешуде түрме-лагерлік жүйе құрылғаннан кейін істі болғандарды күштеп жұмысқа жегу қолға алынды. 1929 жылы 27 маусымда БК(б)П ОК-і Саяси бюросының

қылмыскер-сотталушының еңбегін қолдану туралы қаулысы жарық көрді (Депортированные в Казахстане народы, 1998: 94).

1930 ж. 17 қаңтарында БК(б) Қазақ өлкелік комитеті бюросы мүшелерінің жеке кеңесінің байлар мен құлақтарды тап жауы ретінде шешімі қабылданып, үш ай көлемінде бұрындары тәркіленіп, жер аударылған байлар мен жартылай феодалдарды қосқандағы контрреволюциялық құлақтардың ұйымы мен топтарын жойып, осы жылы жаппай ұжымдастыру жүргізіліп жатқан аудандардағы 70 пайыздай шаруашылықтардағы бай-құлақтарды, ал мақта өсіретін аудандарда екі ай ішінде басқа жаққа жер аударылатын болды. Шекара аймағындағы құлақтар мен байларды бірінші кезекте жер аудару көзделінді. Сонымен қатар байлар мен құлақтарға өз еріктерімен бір жерден екінші жерге қоныстануға тыйым салынды (ҚР ПА, 141: 1-3).

Осы қаулыдан кейін 1930 ж. 22 қаңтарында Семей БК(б)П округтік бюросының жабық мәжілісінде байлар мен құлақтарды тап жауы ретінде жою жөнінде шешім қабылданды. Әрбір ауданда құрамынында коммунистер мен комсомолдар бар отрядтар құрып, Өскемен, Зайсан және Аягөз аудандарында тұтқындалған 500 орын дайындау көзделінді (ҚР ПА, 141: 1).

Ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздастыру науқандары барысында Шығыс Қазақстан өңіріндегі ұлт өкілдерінің құрамында елеулі өзгерістер енді. Оған себеп, жоспарлы түрде өзге ұлт өкілдерін әкеліп орналастыру еді.

Қорытынды. Ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздарға кіру науқаны кезінде Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына елеулі өзгерістер болды. Оған басқа ұлт өкілдерінің қоныстануы жоспарланған болатын. 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің түрлі жорықтары мен саяси оқиғалары демография саласында үлкен өзгерістердің туындауына әсер етті. Жаппай саяси депортация нәтижесінде Қазақстанға жер аударылған басқа этностардың саны артты. Шығыс Қазақстанда басқа этностар жергілікті этностардың қатарына қосылды. 20-жылдардағы саяси науқандардың Шығыс өңіріндегі этностардың даму процесіне әсері талданып, оның тарихи маңыздылығы анықталды. Шығыс Қазақстан халқының демографиялық ахуалына ашаршылықтың тигізген әсері нақтыланды және өңіріндегі этностардың хал-ахуалы сараланды. XX ғ. басында Шығыс Қазақстандағы көші-қон үдерістеріне қатысты статистикалық мәліметтер зерделене қарастырылып, сталиндік идеология астарының негізгі мәні ашыла түсті.

Information about the authors:

A.S. Adilbaeva – Candidate of Historical Sciences. Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey; E-mail: aigulmalika@mail.ru, orcid.org/0000-0003-2730-2167;

T.U. Dzhakipova – PhD. Semey Medical University, Kazakhstan, Semey. E-mail: tdzhakipova@mail.ru, orcid.org/0000-0002-6346-0181.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

- Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
- Алексеенко Н.В. Народы Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – С.126
- Аманжолова Д. Этничность в Сталинском СССР (1930-е гг.) // Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. – 577 с.
- Алексеенко А. Народы Восточно Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – 220-б.
- А.Н. Алексеенко. – Усть-Каменогорск, Универсальное сервисное агентство, 2002. – 227 с.
- Базанова Ф.Н. Формирование национального состава населения Казахстана в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства // Вестник АН КазССР. 1979. №1.
- Бургарт Л. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (нач. XX века - 1941 г.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 72 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Казакская АССР. (Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность). Отдельный оттиск табличной части Т. VIII. – Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – С.15

Гноевых В.П. Сила братского союза. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 105 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Избранные труды. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – 616 с.

Депортированные в Казахстане народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» «Қазақстан», 1998. – 428 с.

История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.5. Спецпереселенцы в СССР / Отв.ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.

Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2012. – 772 с.

Краснобаева Н.Л. Динамика численности и этнический состав населения Казахстана по данным I Всесоюзной переписи 1926 г. // Известия Алтайского государственного университета. 2004. №4.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА). 320-қ., 1-т., 8-іс. 55-п
ҚР ОМА. 224-қ., 2-т., 161-іс. 101-103-пп.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 139-қ., 1-т. 693-іс. 52-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 876-іс. 14-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 970-іс. 1-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 694-іс. 179-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 8804-іс. 7-12, 14-18-пп.

Қазақ ССР тарихы, 428-б.

Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1981. – 679 б. 448-449, 452-бб.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 2969-іс. 1-3-пп.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 23-іс. 2-4-пп.

Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами. – Оренбург, 1922.

Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. – 577 с.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. / Вступ. статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.

Немецкое население Казахстана в конце XIX-XX вв. (По материалам всеобщей переписей населения 1897-1999 гг.). Сборник/ Сост. Бургарт Л.А. Науч. Консульт. Образование КазАССР. Сборник документов и материалов. – Алматы, 1957. – 368 с.

Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Труды ЦСУ. – Москва, 1921. – Т.1. Вып.2. – С.15-17.

Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2019. – 272 с.

Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.

Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 декабрь 1936 г.). – Алма-Ата, 1959. – 176 с.

Харлампович К. Национальный состав КССР по переписи 1923 г. // Статистический вестник. 1924. №5. – С.65-66

Шығыс Қазақстан облысы, қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (ШҚО ҚЗТҚО) 3-П-қ., 1-т., 401-іс. 1-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 1-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 2-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 7-п.

ШҚО ҚЗТҚО 74-қ., 1-т. 377-іс. 2-5-пп.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 3-п.

ШҚО ҚЗТҚО 152-1-667-210-п.

ШҚО ҚЗТҚО 152-1-667-211, 212-213, 219-пп.

1926 ж. Бүкілодақтық халық санағы бойынша құрылған. – Т.8. – Москва, 1928. – 15-46 бб.

REFERENCES:

- Alekseenko A.N. population of Kazakhstan. 1920-1990 – Almaty: Gylym, 1993. – 126 p. [in Russian].
- Asylbekov M.Kh., Galiev A.B. Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 192 p. [in Russian].
- Alekseenko N.V. Peoples of East Kazakhstan. – Ust-Kamenogorsk, 1994. [in Russian].
- Amanzholova D. Ethnicity in the Stalinist USSR (1930s) // Proceedings of the international scientific-practical conference "Know not to forget: totalitarian power and people in the 20-50s of the twentieth century." May 30-31, 2014. – Ust-Kamenogorsk: "Media Alliance", 2014. – 577 p. [in Russian].
- Alekseenko A. Peoples of East Kazakhstan. – Ust-Kamenogorsk, 1994. – 220-b. [in Russian].
- A.N. Alekseenko. Ust-Kamenogorsk, Universal Service Agency, 2002. – 227 p. [in Russian].
- Bazanova F.N. Formation of the national composition of the population of Kazakhstan during the civil war and the restoration of the national economy // Bulletin of the Academy of Sciences of the KazSSR. 1979. No. 1. [in Russian].
- Burgart L. From the history of German settlements in East Kazakhstan (beginning of the 20th century - 1941). – Ust-Kamenogorsk, 1999. – 72 p. [in Russian].
- All-Union census of the population of 1926. Kazakh ASSR. (Section I. Nationality, mother tongue, growing up, literacy). A separate print of the tabular part of T. VIII. – Moscow: Edition of the Central Statistical Bureau of the USSR, 1928. 15 p.[in Russian].
- Gnoevykh V.P. The power of brotherhood. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. – 105 p. [in Russian].
- Dakhschleiger G.F. Worn works. – Almaty: Publishing House "Yeltanym", 2015. – 616 p. [in Russian].
- Peoples deported in Kazakhstan: time and fate. – Almaty: "Arys" "Kazakhstan", 1998. – 428 p. [in Russian].
- History of Stalin's Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s: Collection of documents in 7 volumes / V.5. Special settlers in the USSR / Ed. and comp. T.V. Tsarevskaya-Dyakina. M.: Russian political encyclopedia (ROSSPEN), 2004. [in Russian].
- From the history of deportations. Kazakhstan 1930-1935 Collection of documents. – Almaty: LEM, 2012. – 772 p. [in Russian].
- Krasnobaeva N.L. The dynamics of the number and ethnic composition of the population of Kazakhstan according to the data of the 1st All-Union Census of 1926 // Bulletin of the Altai State University. 2004. No. 4. [in Russian].
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F.320, in.1, c 8. P.55.
- CSA RK , F.224, 2-vol., in.161, P. 101-103.
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP of the RK.). F.139, C. 693. P.52.
- AP RK. F.141, C. 876. P.14.
- AP RK. F.141, C. 970. P.1.
- AP RK. F.141, C. 694. P.179.
- AP RK. F.141, C 8804. 7-12, P.14-18.
- History of the Kazakh SSR, p. 428 [in Kazakh].
- History of the Kazakh SSR. From ancient times to the present day. Five volumes. Volume 4 – Almaty: Gylym Publishing House of the Kazakh SSR, 1981. – 679 p. [in Kazakh].
- AP RK. F. 141, 1, c. 2969. P. 1-3.
- AP RK. F.141, c. 23. P.2-4.
- Mardarovskiy NI Hunger in Kyrgyzstan and the struggle with the poor. – Orenburg, 1922.
- Proceedings of the international scientific-practical conference "Know not to forget: totalitarian power and the people in the 20-50s of the twentieth century." May 30-31, 2014. – Ust-Kamenogorsk: Media Alliance, 2014. – 577 p. [in Russian].

Violent collectivization and starvation in Kazakhstan in 1931-1933. Collection of documents and materials. / Input. article and sost. K.S. Aldazhumanov, MK Kairgaliev, VP Osipov, Yu.I. Romanov. – Almaty: Foundation "XXI Century", 1998. – 263 p. [in Russian].

The German population of Kazakhstan at the end of the XIX-XX centuries. (According to the materials of the general census of the population 1897-1999). Collection / Sost. Burgart [in Russian].

L.A. Science. Consult. Education of the KazASR. Collection of documents and materials. – Almaty, 1957. – 368 p. [in Russian].

Preliminary results of the census of August 28, 1920 Labor of CSU. – Moscow: 1921. Vol.1. Issue.2. 15-17 p. [in Russian].

Smagulova S. The tragedy of famine. Book 1. – Almaty:Eltanym Publishing House, 2019. – 272 p. [in Kazakh].

Smagulova S. Kazakh periodicals: history of origin and documentary significance (20-30s of the XX century). – Almaty: Eltanym Publishing House, 2011. – 432 p. [in Kazakh].

Handbook on the administrative-territorial division of Kazakhstan (August 1920 to December 1936). – Alma-Ata, 1959. – 176 p. [in Russian].

Харлампович К. National composition of the USSR according to the census of 1923 // Statistical Bulletin. 1924. №5. 65-66 p.[in Russian].

East Kazakhstan region, Center for Documentation of Modern History (EKR KZTKO) 3-P, vol. 1, case 401.

EKR KZTKO , F.153, C. 512.P. 1.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.2.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.7.

EKR KZTKO,F. 74, C. 377. P.2-5.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.3.

EKR KZTKO, F. 152, C.1. P.667-210.

EKR KZTKO, F. 152. C.1. P.667-211, 212-213, 219.

1926 Created according to the All-Union census: Vol.8. – Moscow: 1928. Pp. 15-46 [in Kazakh].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_249-252

FTAMP 03.23.55

СЫН-ШҚІР

Нәбижан Мұқаметханұлы. «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» кітабына /Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов, тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 250 б.

К.Н. Балтабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Рецензия «Отандастар қоры» коммерциялық емес Акционерлік қоғамының «Қазақтардың Қазақстанмен шекаралас мемлекеттердің аумақтарын қоныстану тарихын зерделеу» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Нәбижан Мұқаметханұлын Қазақстандағы, Қытайдағы, тіптен әлемдегі қазақ диаспорасына таныстырудың қажеті жоқ, тек ғылымға енді ғана келген, тарихқа жаңадан ден қойып жүрен жас зерттеушілер болмаса. Автор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық қызметін атқара жүріп, Қазақстан Республикасының 30 жылдығына арнап жазған «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» атты іргелі монографиясын жариялады. Мұнда ескеретін жайт, бұл еңбек мемлекет қаржыландыратын қандай да бір міндеттелген ғылыми жоба аясында орындалған жұмыс емес, автор өзінің жүрек қалауымен көп жылғы зерттеуінің тұжырымдамасы іспеттес құнды дүние. Одан біз автордың кәсіби тарихшы, қытайтанушы және саясаттанушы ғалым екенін аңғарамыз.

Аталмыш монография бес тараудан құралған. Онда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта, қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі оқиғаларды халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістерге байланыстырып пайымдайды. Зеттеуші бұл тақырып аясындағы өзіне дейінгі ғалымдардың тарихнамасын барынша оқып саралай отырып оң бағасын берген (9-13 бб.). Қазақстандағы Қытай, Моңғолия және Ираннан келген тарихшы, лингвист шығыстанушы қандас (репатрианттардың) ғалымдардың ғылыми еңбектерінің құндылығын жоғары бағалайды. Ал дереккөздерге тоқталғанда, естелік жанрындағы дерек материалдары ретінде пайдалану барысында, оларды басқада тарихи жазба құжаттармен салыстырып қолданудың қажеттілігін нақты мысалдармен атап көрсетеді. Сондай-ақ «...мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты ғана жазып қалдырғаны абзал болар еді» (15 б.), - деп ескертеді.

Монографияның «Қазақ халқының бөліну үдерісі» деп аталатын бірінші тарауында, халқымыздың бөліну үдерісінің - еліміздің тағдырын басқа мемлекеттер шешуімен байланыстырып түсіндіреді. Оның себептерін Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардағы өзгерістер негізінде қарастырады. XVIII ғасырдың 30-жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саяси факторының қосылғанын (21 б.), ал 50-жылдары «Шығыс бүйірден Цин империясының қысқан жағдайының қалыптасқанын» (25 б.) атап көрсетіп, қазақ даласының екі империяның таласына түскенін түсіндіреді.

Жұмыстың «Қазақтардың Қытай мемлекеті құрамында қалуы» атты параграфында, қазақтардың Алтай, Тарбағатайдағы және Іледегі атажұртына қалай көшіп барғаны және Цин империясының құрамында қалай қалып қойғаны тарихи құжаттар негізінде талданып көрсетіледі.

Автор Ресей мен қытайлық Цин империясы кезіндегі екі елдің әлеуметтік даму деңгейіндегі айырмашылық мәселесіне талдау жасайды. «Ол кезде патшалық Ресейде капиталистік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдері саудалайтын нарық қажет болды. Сондықтан олар экспанциялық бағытта – Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхитына бет алды. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскериленген қоғамдық күшті, яғни баукеспе казактарды алға салып пайдалану саясатын қолданды», - дейді.

Ал Цин империясы ертеректе Жоңғар хандығының бақылауында болған қазақ жерлеріне саяси бақылау орнатуды көздеді. Сондықтан олар казактардың шығыстағы атажұртына қайта көшіп баруын шектеу саясатын қолданды. Алайда екі ел арасында саяси және экономикалық сауда байланыстарының өрістеуіне байланысты казактар шығысқа қарай жылжып көшіп отырды. Тіпті Цин империясының шекара қарауылдарынан өтіп барып қоныстанды. Сонымен Ресей отарындағы казактар және Цин империясына тәуелді казактар құбылысы қалыптасты. Қытай мен Ресей өздерінің қазақ даласындағы мемлекеттік шекарасын анықтап алу керек болды.

1864 жылдың 7 қазан күні Қытай мен Ресей өкілдері Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойды. Аталмыш Құжат бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі казактар жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі казактар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді.

Содан кейін қытайлық ресми құжаттарда жаңа түсініктер қолданысқа енді: «Ресей казактары», «Ресейге қараған казактар» және «Қытай казактары», «Қытайға қараған казактар» деген жаңа қоғамдық құбылыс (феномен) қалыптасты. Цин империясы провинцияларды әскери-әкімшілік жүйемен басқарған. Іле және Тарбағатай өңірлерінің казактары Іле генерал-губернаторының басқаруына қарады, ал Алтай өңірі казактарды Улиастай генерал-губернаторының Қобдадағы уәзіріне басқартады. Алайда казактардың дәстүрлі қоғамдық басқару формасы сақталды. «Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы казактарға үстемдік жүргізді» (36 б.).

«Шет елдегі казактардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» деп аталған екінші тарауында, казактардың Қытай Республикасы (1912–1949 жж.) кезіндегі қоғамдық жағдайы мен тіршілік тәсілдерін ашып көрсетеді. Содан кейін 1949 жылдан бергі Қытай Халық Республикасындағы қоғамдық өзгерістерді және олардың соңғы 70 жыл ішінде қазақ қауымдарының тағдыр-талайы, мәдениетіндегі дамуы мен тоқырауы тарихи тұрғыдан пайымдалады.

Қытайдағы казактардың жан санының өсуіне Қазақстаннан барған босқындардың үлкен ықпалы болғаны да пайымдалады: 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары және олардың отбасы мүшелері; Кеңес үкіметіндегі 1920–30 жылдардағы саяси жағдай, аштық пен саяси қуғын-сүргіннен бойтасалағандар қосылды. Бұл босқындардың келуімен Қытайдағы қазақ қауымының саны артып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді, - дейді. Соның нәтижесінде Қытайда тұрып жатқан казактар екі түрлі топтан құралады: басым көп бөлігі – кезінде шекара делимитациялаудан бұрын атажұртында барып орныққандар, яғни өздерін байырғы атажұртында отырмыз деп санайтындар; екінші топты құрайтындар - Кеңес Одағы кезінде түрлі себептермен ауып барғандар.

Автор архив құжаттарына сүйене отырып, Қытайдағы казактардың өмір сүрген қоғамдық ортасын тұжырымдап сипаттайды. Сондай-ақ Моңғолия жеріндегі казактар - XIX ғасырдың соңғы жартысында Қытайдың Алтай аймағынан көшіп барған Абақ-керей тайпалары және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның Марқакөл мен Зайсан аудандарынан босып барған Наймандардан қауымдасқан. Олардың Моңғол мемлекет құрамына қабылдану барысы ұзаққа созылғанын пайымдайды. Екінші тараудың екі параграфы Моңғолиядағы казактардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық ортасы және әлеуметтік дамуына арналған (40 б.). Оларды казактардан шыққан бір гун мен 15 үкірдай басқарды. Моңғолиядағы казактардың жайылымдық жерлерінің кеңдігі мен өміршең рухы олардың моңғол далаларында сақталып қалуы мен дамуына негіз болды. Ал Моңғол мемлекетінің дербестігі ондағы казактардың азаматтық алуына және әлеуметтік саяси істерге қатысуына алғышарт әзірледі деп тұжырымдайды автор.

Н. Мұқаметханұлы Қытайдағы қазақ босқындарының күрделі мәселелеріне ерекше мән беріп, оларға «Қазақтардың алыс шетелдерге босып кетуі» деген жеке параграф арнайды.

Автор Алтай аймағы қазақтарының ішкі көшіп-қонуының негізгі бес себептерін анықтайды, яғни олардың шығысқа үдере көшуі және Шэн Шицай губернаторының зұлымдық саясатының салдары, оның Кеңес Одағының қолдауымен жүргізген тағылық саясаты екенін талдап көрсетеді. 1940-шы жылдары Қытайдағы қазақ қауымының саны азайды, өйткені саяси өзгерістерге байланысты және Шыңжандағы қозғалыстарға орай қазақтардың елден шеттеп, тіпті шөл басып, тау асып алыс шетелдерге босып кеткен-ді.

Қытайдың оңтүстік батысынан Кашмирге өтіп барған босқын қазақтарды, 1953 жылы Түркия Республикасы қабылдайды. Автор Түркияның бауырлас халықтың тағдырына көрсеткен көмегін жоғары бағалайды. Түркия елі 3000-ға жуық қазақ босқындарды қабылдаған еді, олардың жан саны өсіп ХХ ғасырдың 80-ші жылдары 11 690 адамға жетті (60, 62 бб.). Қазақтар жаңа ортада еркіндікке қол жеткізе отырып өздерінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартты. Олардың біршамасы Еуропаға еңбек миграциясы ретінде қоныс аударып Франция, Германия, Ұлыбритания, Норвегия және т.б. елдерде тұрақтады. Еуропадағы қазақтардың жалпы санын, Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстаннан барған қазақтарды қосқанда жалпы саны 10 000 адам шамасында деп есептейді. «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақы болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» деп үлкен өкінішпен тұжырым жасайды (63 б.).

III-тарау «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» деп аталған, бұл бөлімде маңызды пәнаралық мәселелер қамтылған: «Қазақ халқында ұлттық ішкі бірліктің сақталуы», «Қазақы сананың әлеуметтік және рухани әлеуеті», «Қазақтардың ұлттық бауырмалдығы және мәдени байланыстары», «Қазақтардың саяси жатсынуы және этникалық танымы» деген тақырыптарды терең тарқатып сипаттайды.

IV-тарау «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» деп аталады. Мұнда зерттеуші Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің арқасында қазақ халқының жаңа форматтағы біртұтастану үдерісін пайымдайды. Автордың пайымы бойынша, Қазақстандағы ұлттық бірегейлену үдерісінің дамуы – әлемнің төрт бұрышында жүрген қазақтарда ортақ ұлттық санасының болуына байланысты өрістеген. Шетелдерде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтар, «бөтен» саяси мәдениеттің ықпалында ұшыраса да, олардағы қазақы сана-сезім оларды тарихи отаны - Қазақстанға «жұмсақ» оралуына ықпал етеді.

ХХ ғасырда қазақ халқы негізінен социалистік жүйедегі қоғамда өмір сүрді. Оларды мемлекеттік әкімшілік шекаралар бөліп тұрғанына қарамастан, қоғамдық-гуманитарлық ортадағы уақыт пен кеңістіктегі өздеріне ғана тән қасиеттерін сақтап қалды. Қытай, Моңғолия мен Қазақстан қазақтарының арасындағы халықтық коммуникация жалпы ұлттық сана-сезім мен құндылықтар талғамын сақтауға ықпал етті. Сондықтан да тәуелсіздік жағдайында шетелдердегі қазақтар Отанға оралып, жаңа тарихи дәуірде тұтастануға ойысты деп санайды автор. Сондай-ақ ол бүкіл ұлт болып, ел болып біртұтастанғанда ғана Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деп тұжырымдайды.

Автор осы көзқарасын дәйектей түсу үшін монографиясының V тарауын «Қандастар және Мәңгілік ел болу» тақырыбына арнапты. Өте орынды. Бұл тарауда қандастардың (репатрианттардың) елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани жаңғыруындағы атқарып отырған қызметін нақты мысалдармен айқын көрсеткен. Еліміздің демографиялық әлеуетінің артуына, бизнес кәсіпкерліктің дамуына, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне, отандық ғылым, білім беру саласы мен медицина-денсаулық қорғау істеріне қосқан қомақты үлестері нанымды пайымдаған.

Ғалым осы бір монографиясын жазарда жалпыәлемдік зерттеу әдістерін органикалық түрде қолданған: жүйелі талдау, синтез, дедукция, индукция статистикалық салыстыру және тарихи культурология т.б. Салыстырмалы-сәйкестік және мәселелік-хронологиялық әдістер хронологиясы аясында, алайда ол түрлі өңірлер, елдер мен жағдаяттағы тарихи құбылыстардың жалпылығы мен даралығын анықтауға мүмкіндік берген. Біз бұл жерде тек тарихи ілімнің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге жаңа әдістемелік тәсілдерді көріп отырмыз, – қазақ халқының

тарихындағы тағдыршешті мәселелерді көтеру арқылы оның егемен Қазақстан тұрғысынан біртұтастығы мен бірегейлік заңдылығы ашылған.

Пәнаралық зерттеу нәтижесін автор «Қорытынды» бөлімінде егжей-тегжейлі пайымдаған. Монографияда «Пайдаланылған деректер тізімі», «Белгілер мен қысқартулар тізімі» берілген. Аңдатпа ағылшын және орыс тілдерінде, мазмұны – үш тілде жазылған.

Автор өзінің монографиясына эпиграф ретінде ұлы Абай Құнанбаевтың сөздерін берген:

«Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесен істің бәрі бос».

Шындығында, Абай өсиеті бүгінгі әрқайсымызға, бүкіл қазақ әлеміне арналған ғой. Өсиетті орындау біздің парызымыз!

Оқырмандардың назарына ұсынып отырған Н. Мұқаметханұлының монографиясында қазақ халқының бірлігі, ұлттық біртұтастығы мен бірегейлену үдерісі сынды аса маңызды тақырыптар зерделенген. Еңбектің ғылыми құндылығы, практикалық маңызы да осында деп санаймыз. Еліміздің мызғымас іргетасы да ұлттық бірлікте.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 6 наурызында № 280 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясаты Тұжырымдамасының адам құқығы, гуманитарлық дипломатия саласында «шетелдегі қазақ қауымы шоғырлы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға, олардың тарихи отанымен байланысын, соның ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар» Қоры арқылы қолдау» атап көрсетілген. Сондықтан мемлекетіміздің шетелдердегі этникалық қазақтармен байланысы дами түседі, дәстүрге айналған қандастардың көші-қоны жаңа Қазақстан жағдайында өз жалғасын табады деп сенеміз.

Information about the authors:

K.N. Baltabayeva – Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kulgazira_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>.

МАЗМҰНЫ

Абдулина А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ.....	4
Әділбаева А.С., Жақыпова Т.У. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. 20-30 жж.).....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА.....	32
Алдажұманов Қ.С., Қыпшақбаев Қ.З. ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҮШЫРАУ ТАРИХЫ.....	65
Жұмағалиев Д.А., Арынова З.Қ. ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	77
Жамбулатов К.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҮРПЫ.....	91
Жүсіп Сұлтан-Хан, Қозыбаева М.М. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҮЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ.....	101
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	112
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С., Садықов Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.).....	134
Көмеков Б.Е., Ташқараева Ә.М. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	146
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ.....	158

Құрманов З.К. ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	168
Құрманалина Н.Н., Мұхатова О.Х., Қуанбай О.Б. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ.....	177
Қуанбай О.Б. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ).....	187
Қозыбаева М.М. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ; ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде).....	234
Сын-пікір Рецензия Review	
К.Н. Балтабаева НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ. КІТАБЫНА СЫН – ПІКІР.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулина А.Т. ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ.....	4
Адильбаева А.С., Джакипова Т.У. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ –КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА.....	32
Алдажуманов К.С., Кыпшакбаев К.З. МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	65
Джумагалиев Д.А., Арынова З.К. ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ).....	77
Жамбулатов К.А. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	91
Жусип Сұлтан-Хан, Козыбаева М.М. АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	101
Закарья Р. РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАМТАМ.....	112
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Садыков Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.).....	134
Кумекон Б.Е., Ташкараева Ә.М. УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	146
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	158

Курманов З.К. ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	168
Курманалина Н.Н., Мухатова О.Х., Куанбай О.Б. КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	177
Куанбай О.Б. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.).....	187
Козыбаева М.М. ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ).....	221
Хайдаров Е.Е. НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.) (На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов).....	234
Рецензия Сын-пікір Review	
К.Н. Балтабаева РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	249

CONTENTS

Abdulina A.T. LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT.....	4
Adilbaeva A.S., Dzhakipova T.U. MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	18
Akymbek Y.Sh., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD.....	32
Aldazhumanov K.S., Kypshakbayev K.Z. MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR.....	48
Beknazarov R.A., Kushkarova G.K., Baktygali Zh.B. THE HISTORY OF REPRESSION OF POLES OF AKTOBE REGION.....	65
Jumagaliyev D.A., Arynova Z.K. PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS).....	77
Zhambulatov K. FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	91
Zhussip Sultan-Khan, Kozybayeva M.M. ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH».....	101
Zakarya R. THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS.....	112
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Sadykov T.S. ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS.....	125
Issayev M.S., Shametov S.T., Dzhapparova R.T. THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953).....	134
Kumekov B., Tashkarayeva A. ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION.....	146
Krupko I.V., Burkhanov B.B. HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY.....	158

Kurmanalina N., Muhatova O., Kuanbay O. KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY.....	168
Kurmanov Z. ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD.....	177
Kuanbay O. ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES).....	187
Kozybayeva M.M. THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES.....	201
Razdykov S.Z., Dossymbetov N.A. THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS.....	209
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN AND TURSUN KHAN (BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY).....	221
Khaidarov E. PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanibek, Chingirlau districts).....	234
Review Сын-пікір Рецензия	
K.N. Baltabayeva REVIEW OF THE BOOK: NABIZHAN MUKAMETKHANULY. INTERNATIONAL PHENOMENON: THE PROCESS OF SEPARATION AND UNIFICATION OF THE KAZAKH PEOPLE.....	249

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.